

jsou autory ostatních explicitně muži. Přijde mi tento postup nepedagogický, stačilo se u všech prací přidržet iniciál. Stejně je to s příklady bibliografických citací (s. 102), kde jsou citováni pouze muži, a vyloženě úsměvně působí skutečnost, že autorka, která celou knihu píše v první osobě, tedy v rodu ženském, se v závěru definuje jako „autor“ a „pedagog“ (s. 107).

Nicméně kniha Jadwigi Šanderové by se určitě měla stát povinnou četbou všem studentům společenských a humanitních věd. Myslím, že se autorka zbytečně úzkostlivě omezuje na sociologii, protože s výjimkou toho, že používá jako příklady jevy ze sociologie, není na diskutovaném problému celkem nic, co by se nevztahovalo třeba na studenty literatury nebo lingvistiky. Její kniha bude také vítanou úlevou pro ty vedoucí studentských prací, kteří jsou, stejně jako autorka této recenze, již znaveni neustálým vysvětlováním trivialit studentům, jako je například rozdíl mezi parafrází a citátem. Zkrátka, od této chvíle hodlám do každé první hodiny semestru a na každou konzultaci k diplomové práci vstupovat zásadně vyzbrojena tímto textem a dám jej kolovat. Budu se také těšit, že se někdy dočkám druhého, propracovanějšího vydání s rejstříkem, více příklady, přátelskou grafickou úpravou – a příklady citací prací kolegů a studentek.

Libora Oates-Indruchová

Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*

Praha, Sociologické nakladatelství 2003, 330 s.

Kniha *Modernita a holocaust* již zhodnocena a oceněna byla. V roce 1990 dostala Cenu města Amalfi za nejlepší evropské sociologické dílo roku. Jistě už byla mnohokrát recenzována. Anglické rozšířené vydání z roku 2000 již v Sociologickém časopise krátce recenzovala Petra Rakušanová [*Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 39 (1): 105–106]. Svoji recenzi chápu spíše jako osob-

ní výpověď. Pro mě osobně se totiž *Modernita a holocaust* stala klíčovou četbou. Ovlivnila mě jako člověka i jako sociologa. Na tu knihu nikdy nezapomenu.

Modernita a holocaust není o historii holocaustu. Bauman analyzuje vyhlazení Židů sociologicky. Proto kniha není ani tak o holocaustu, jako o moderní společnosti. Pro mě je však Baumanův text především o sociologické teorii. To neznamená, že by tragédie holocaustu tvořila pouhé pozadí nebo snad vycpávku. Bauman totiž ukazuje, že sociologové ani po více než padesáti letech nedokázali k holocaustu přistoupit jako k laboratorní moderní společnosti. Holocaust je tragickou ukázkou toho, co (také) umí moderní společnost založená na instrumentální racionalitě. Bauman vykládá holocaust jako možný produkt, nikoliv selhání modernity. Holocaust poukazuje na jeden z klíčových problémů moderní společnosti, totiž na neslučitelnost čistě účelové racionality s morálními hodnotami.

Baumanova kniha je složena ze tří částí. Tragédie holocaustu, jejíž sociologická analýza tvoří jádro knihy, je ze dvou stran obložena analýzou sociální teorie. V první části věnované sociologii Bauman rozebírá dosavadní sociologické analýzy holocaustu a přesvědčivě ukazuje jejich nedostatečnost, ve třetí části také věnované sociologii se zabývá návrhem nové sociologie morálky.

Ve střední části knihy autor analyzuje moderní společnost a holocaust, bohatě argumentuje a vysvětluje příčiny holocaustu. Již zde je nutné předeslat, že všechny příčiny, které vedly k holocaustu, jsou podle Baumana sociální. A zdaleka to není ono jednoduché a zjednodušené východisko, že lidé jsou přirozeně dobří, jenomže je kazí zlá společnost. Člověk podle Baumana není ani dobrý, ani zlý: je dobrý i zlý. Která z těchto dvou tváří se ukáže, záleží na sociálním kontextu. A totéž platí pro společnost. Ani společnost není dobrá, nebo zlá. Společnost má dvě tváře. Dobrou i zlou.

Z teze o dvojí tváři modernity i moderního člověka pak plyne jednoznačný, i když pro mě šokující závěr: *Holocaust se může opa-*

kovat. Tentokrát bychom mohli být oběťmi my. Tentokrát bychom mohli být pachatelí my.

Myslím, že právě v tom spočívá morální krédo Baumanovy knihy. Ukazuje totiž, že za určitých okolností se každý z nás může stát pachatelem. Nikdo dopředu neví, jak by se zachoval. Pachatelé nejsou sociálně předurčení k páčání zločinu, jsou to stejní lidé jako vy i já.

Vždy, když přijde řeč na holocaust a Osvětim, lidé odvracejí zrak, jsou viditelně zhnuseni. Nikdo o tom nechce mluvit. Lidé si tváří v tvář holocaustu, na který nelze zapomenout, vytvořili svoje vlastní interpretace. Spáchali jej šilenci, lidé vyšinutí, nenormální, lidé s vražednými sklony. Šilenci se v hlavě zrodil šílený plán vyhlazení celého národa a za pomoci jiných šilenců jej pak krok za krokem racionálně uskutečňoval. Takovým interpretacím se nelze divit. Jsou totiž podporovány i vědou: existuje řada vysvětlení holocaustu založených na psychologických charakteristikách pachatelů.

Ale interpretacím zdravého rozumu se nelze divit ještě z jiného, podle mého soudu mnohem důležitějšího důvodu: holocaust se totiž vymyká pochopení zdravého rozumu. Přesahuje meze jeho chápání. Holocaust je sociálním produktem, který přesahuje meze lidského chápání i meze lidské představivosti – a to nejenom běžných lidí, ale i sociálních vědců.

Holocaust je tak mimo všechny typizace přirozeného světa uložené ve zdravém rozumu. Holocaust, jako produkt moderní racionální společnosti, je produktem umělým, nepřirozeným. Jestliže strom poznáš po ovoci, pak holocaust, jako ovoce moderní společnosti, poukazuje k umělosti a nepřirozenosti moderní instrumentální racionality. Jistě, toto ovoce je mimořádně odporné a odpuzující, ovšem, bohužel, je to ovoce. Moderní společnost může produkovat také produkty, které jsou ne-lidské, amorální. A proto jsou lidsky nepochopitelné.

Není tudíž překvapující, že holocaust je dokonce mimo všechny konstrukty sociál-

ních věd. Vždyť je sporné, kudy můžeme vést hranici mezi vědeckým a běžným lidským myšlením. Všichni jsme se při studiu sociologie naučili, že hranicí mezi vědou a běžným myšlením je racionalita a hodnotová neutralita vědy. Zavádět morální hodnoty do vědeckého bádání je dodnes považováno za hanebné, nevědecké, odsouzeníhodné. Ten, kdo do sociální vědy zavádí morální hodnoty, je v lepším případě považován za snílka a naivku, v tom horším je z vědecké komunity těch správných, hodnotově neutrálních vědců vyloučen.

Bauman ukazuje, že holocaust byl genocidou sice jedinečnou, ale naprosto normální, to znamená, že nebyl patologickou úchytkou vývoje modernity, jak se jej snaží ještě dnes mnozí vysvětlovat. Prohlásit holocaust za patologickou odchylku, za malformaci nebo deviaci, nemá logiku. Že by se najednou začali (téměř) všichni chovat deviantně? To je vskutku nepravděpodobné. V tomto ohledu byl tedy holocaust normální, byť byl jedinečný.

Jedinečnost holocaustu vyplývá jednak z jeho modernosti, jednak z toho, že se jedinečným způsobem setkaly faktory, které jsou normálně oddělené. Jedná se o spojení ideologie (zde radikalizovaného antisemitismu) s mocným centralizovaným státem řízeným byrokratickým aparátem v situaci války. Kromě toho byly tyto faktory spojeny s něčím, čemu Bauman říká masová lhostejnost. Masová lhostejnost přihlížejících (přesněji řečeno právě nepřihlížejících) byla nutnou podmínkou toho, aby se možnost (holocaustu) proměnila ve skutečnost.

Zdrojem masové lhostejnosti je podle Baumana byrokraticko-administrativní aparát, který produkuje technologicko-byrokratické vzorce jednání a současně mentalitu, jež tyto vzorce institucionalizuje. Tyto umělé vzorce jednání nahradily podle Baumana přirozené sklony lidí a v konečném důsledku vedly k nelidskosti. Umělé vzorce jsou totiž mnohem pružnější než vzorce přirozené. V rámci těchto vzorců jednání se násilí stává pouhou racionální a neosobní technikou. Umělé vzorce jednání tak umožňují páčání

činů, které by byly přirozeným zdravým rozumem nepředstavitelné.

Bauman se zde staví proti obvyklé sociologické tezi, kterou známe už od Hobbese, totiž že se člověk musí zbavit své přirozenosti, která je sociálně škodlivá, tím, že odevzdá část své svobody společnosti. Presociální pudy musí být nahrazeny pudy sociálními. Mnoho analytiků holocaustu z této teze vychází a příčinu holocaustu vidí buď v tom, že presociální stav nebyl ještě překonán (evolutionistické hledisko), nebo v tom, že selhaly kontrolní mechanismy modernity.

Bauman si naopak myslí, že mezi modernitou a holocaustem existuje výběrová afinita. Holocaust je vedlejším produktem moderního sociálního inženýrství. Je produktem moderních ambicí na vylepšení reality.

Pro moderní společnost našel Bauman metaforu zahradníka, který se na rozdíl od tradičního nemoderního správce obory snaží o kultivaci a pěstění. Stejně jako zahradník pečuje o svou zahradu, tak také moderní společnost, respektive ti, kteří jsou pověřeni její správou (technicko-administrativní aparát, tj. byrokracie), uskutečňují projekt na vylepšení svého produktu. Projekt v sobě imanentně obsahuje cíl, účel. Pro uskutečnění tohoto cíle je třeba pouze najít prostředky. Prostředky musí být efektivní. Kdo by se ptal na morálku, jde-li o kultivaci a estetizaci? Stejně jako zahradník hubí plevel a kultivuje kulturní rostliny, byrokratický aparát ve jméno konečného cíle zbavuje společnost všeho škodlivého, nebezpečného a nepotřebného. Kritériem rozlišování mezi tím, co je plevel a co kulturní rostlina, je kritérium ideologické.

Existence holocaustu je založena na třech podmínkách. První podmínka je ideologická: musí existovat cíl vylepšování reality, tedy jakási zahradníková vize, plán, projekt. Tomuto problému věnuje Bauman celou kapitolu své knihy, ve které ukazuje, jak došlo k radikalizaci antisemitismu a k jeho postupné proměně v ideologii rasismu. Ukazuje zde současně nezastupitelnou roli vědy, která ideologii rasismu dodala nezbytné racionální roucho. Bauman také vysvětluje, že by bylo

zjednodušené chápat antisemitismus jako pouhou heterofobii.

Druhá podmínka je instrumentální: musí existovat prostředek, pomocí kterého se dosáhne stanoveného cíle vylepšení reality. Takovým prostředkem je byrokracie. Podle Baumana je moderní byrokracie vnitřně schopná genocidního jednání, potřebuje jenom zadání, cíl.

Mechanismu byrokracie věnuje Bauman mnoho pozornosti. Právě byrokracii totiž činí zodpovědnou za holocaust. Holocaust je podle něj produktem byrokracie. Holocaust umožnily společně právě technické a organizační (administrativní, byrokratické) podmínky. Byrokratická kultura nemá žádnou pojistku proti nemorálnímu jednání. Byrokratická kultura založená na instrumentální účelové racionalitě nejenom holocaust umožnila, ale navíc, sama racionální, dodávala holocaustu rozumnost. V tomto ohledu plnila stejný úkol jako věda.

Podle Baumana byl holocaust organizovaný zločin. Myslím, že se dá říci, že byrokracie je schopná zorganizovat cokoli, tedy i zločin. Bauman však navíc pro mě překvapivě ukazuje, že byrokracie je vnitřně naprogramována k hledání optimálního řešení, což znamená, že má svou logiku a svou vlastní hybnost. Jakmile má technicko-administrativní aparát zadání, začne pracovat podle své vlastní účelové logiky a na morální korekce už nereaguje, protože je vylučuje jako neefektivní.

Na tomto podkladě také Bauman ukazuje, že původním Hitlerovým záměrem nebylo vyhladit Židy. „Konečné řešení“ se rodilo postupně a klíčovou roli v tomto zranění sehrála právě byrokracie.

Byrokracie stojí na účelové racionalitě. Ta je, jak známo, založena na oddělení od morálního hodnocení cílů. Bauman přesvědčivě ukazuje, jakým způsobem to dělá. Účelová racionalita produkuje dělbu práce (hierarchickou, ale zejména funkcionální), nahrazuje morální odpovědnost odpovědností technickou a dehumanizuje předměty byrokratické činnosti.

Všechny tyto produkty účelové racionality jsou zdrojem morální netečnosti a morální neviditelnosti. A to je třetí nutná podmínka existence holocaustu: ochromená společnost. Společnost, která nevidí, neslyší. Civilizovanost vede k ochromení přirozeného pohledu na svět. Bauman ukazuje, jak moderní kultivace učí moderní lidi kultivovaně odvracet zrak od věcí, které jsou kruté a ošklivé. Technicko-byrokratický aparát této morální netečnosti napomáhal tím, že Židy tzv. zapečetil: to znamená označil je a odsunul z dohledu. Tak se k morální netečnosti přidala morální neviditelnost.

Jenomže to, bohužel, není všechno. Osobně se mě nejvíce dotklo poznání důsledků byrokratické racionality pro samotné oběti. Bauman podrobně analyzuje racionální strategie obětí holocaustu i to, jak těchto strategií nacisté využili. Bez spolupráce obětí by mašinérie holocaustu nikdy nemohla běžet tak hladce. Židé byli postaveni do situace, která je nutila k racionálnímu jednání, o němž se domnívali, že jim umožní se zachránit. Jejich situace je vedla k hledání nových racionálních zdůvodnění jednání, jež jsou v jejich tradici zakázána.

Principy byrokratické racionality jsou vnitřně morálně netečné. Jsou založeny pouze na efektivitě. V případě holocaustu je třeba připomenout, že situace, ve které se oběti holocaustu nacházely, byla zoufalá a mezní. Šlo o život. Nepředstavitelný útlak způsoboval, že racionalita sebezáchovy stála na prvním místě a nejvýš a že morální zřetele ztrácely na ceně.

Tak došlo k tomu, že ideologie protizidovského rasismu, která mluvila o tom, že Židé nejsou lidé, protože se jako lidé nechovají, jsou zbabělí a vypočítaví, materiálně založení a odpuzující, se stala skutečností. Jednou z nezbytných podmínek existence holocaustu se tak stala sebedestrukce jeho obětí.

Modernita a holocaust je knihou o moderní společnosti bez pozlátka. Holocaust odkrývá druhou tvář moderní společnosti.

Modernita a holocaust je však také o sociologické teorii. Vybízí k revizi klasických zavedených teorií, ukazuje je v novém světle. Hlavní myšlenka není nikterak nová: moderní společnost založená na instrumentální racionalitě může produkovat zmetky. Jenomže hlavní otázka zní: jaké poučení si sociologická teorie z holocaustu odnesla? Bauman míní, že téměř žádné. Vzácně se vyskytující sociologické analýzy holocaustu se pohybují na úrovni již existujících teorií (deviace, oslabená sociální kontrola, psychicky vyšínutí jedinci, davo- vé šílenství). Ovšem holocaust nelze pomocí klasických sociologických teorií vysvětlit.

Podle mého soudu se Bauman domnívá, že stejně jako je moderní společnost reflexivní (termín A. Giddense), to znamená, že je sociologická, tak také sociologie musí být reflexivní, tedy že musí být společenská. Doby, kdy se sociologie úzkostlivě snažila oddělit od svého předmětu, jsou ty tam. Stejně tak musí být ta tam doba úzkostlivého dodržování hodnotové neutrality. Ostatně už i M. Weber dávno ukázal, že v praxi žádná čistá hodnotová neutralita není možná. Možná by stačilo, abychom si to přiznali a přestali to považovat za svůj handicap.

Bauman v poslední kapitole své knihy nazvané příznačně „K sociologické teorii morálky“ ukazuje, proč stávající sociologické teorie morálky neposkytují uspokojivý výklad zkušenosti holocaustu. Tyto teorie jsou totiž založeny na strategii sociálně-kauzálního vysvětlení morálních norem: morálka je odvoditelná ze sociálních podmínek a generovaná sociálními procesy. Společnost existuje, protože přirozené asociální a presociální sklony jejích členů jsou sociálně omezeny. Veškerá morálka tak vychází ze společnosti, společnost je továrna na morálku. Morálka je ztožněna s disciplínou.

Ovšem podle Baumana zkušenost holocaustu ukazuje, že morálka se projevuje v neposlušnosti vůči sociálně potvrzeným principům a v otevřeném vzdoru vůči solidaritě a konsensu. Presociální pudy nejsou nemorální ani asociální, ale jsou samy základem morálního jednání. Chování jednotlivců mů-